

Werkboek MooiNL 2023

Ontwerpkraft in uitvoering

MOOI NL

Het belang
van ruimtelijke
kwaliteit

‘MooiNL is één
groot innovatie-
programma’

MooiNL, NOVEX
en Nota Ruimte:
de samenhang

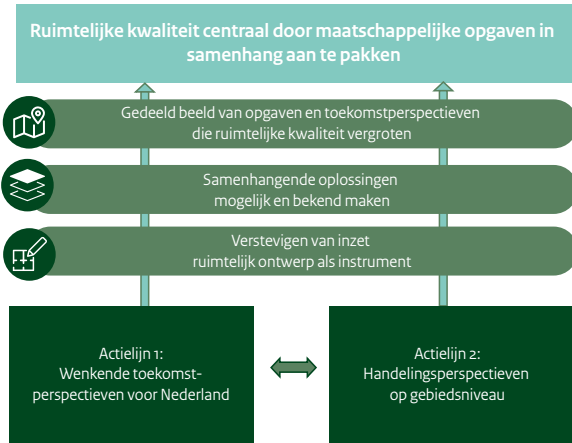
Over dit werkboek

Programma Mooi Nederland is sinds zomer 2022 actief via de 2 actielijnen – zie schema. Dit werkboek is opgesteld in het eerste kwartaal van 2023 en is daarmee een momentopname. De inzichten uit het programma – met ruimtelijk ontwerp als leidende methode – vinden hun plek in verschillende beleidsnota’s, zoals de Nota Ruimte, in de uitwerking van de Nationale Programma’s of kunnen worden benut voor lokaal en provinciaal ruimtelijke ordeningbeleid. Al met al geeft MooiNL zo mede invulling aan de grote transitieopgaven en het borgen van ruimtelijke kwaliteit.

In het artikel ‘Ontwerpen aan Toekomstbeelden’ leest u over het waarom, hoe, wat en wanneer van de Wenkende toekomstperspectieven, onderdeel van actielijn 1 uit ons programma. Afgelopen najaar zijn voor actielijn 2, Handelingsperspectieven op gebiedsniveau, quickscans gemaakt. In de 3 interviews met de MooiNL-coördinatoren en hun ontwerp bureaus vertellen ze over de belangrijkste inzichten, kansen, schuulpunten en voorbeeldlocaties.

Kortom: ontwerpkracht in uitvoering. We kunnen niet wachten om samen met u MooiNL verder te brengen.

Team MooiNL

Voorwoord minister Hugo de Jonge	5
Samen ontwerpen aan Mooi Nederland	
Het belang van ruimtelijke kwaliteit	6
‘MooiNL is één groot innovatieprogramma’	10
Stel dat Nederland in 2100...	14
Perspectieven voor Duurzame Landbouw & natuur	16
Perspectieven voor Energie & circulaire economie	22
Perspectieven voor Leefbare steden & regio’s	28
De samenhang tussen NOVEX, MooiNL en Nota Ruimte	35
Colofon	39

Wie de geschiedenis van ons landschap doorbladert, stuit telkens weer op termen die aangeven hoe druk we bezig zijn (geweest) met het inrichten van de fysieke ruimte. Ontginnen, inpolderen, kanaliseren, bedijken, bouwen, graven, aanleggen. Woorden die onlosmakelijk zijn verbonden met onze nationale identiteit en de ontstaansgeschiedenis van ons land – en met resultaat!

Vraag buitenlandse bezoekers naar hun indruk van onze leefomgeving, en tien tegen één dat er termen vallen als ‘schoon’ of ‘netjes aangeharkt.’ We leven in een buitengewoon mooi en geregeld land. Waar alles op zijn plaats ligt, overzichtelijk en bereikbaar is. Onze dorpen en steden zijn niet alleen mooi om te zien maar de schoonheid gaat steeds gepaard met leefbaarheid. In Hollandse steden is het vanouds goed toeven.

Er is alleen één groot probleem: dit land wordt niet groter, en dat terwijl we allemaal weten dat er flink wat claims op dat kleine stukje aarde worden gedaan. We willen ruimte voor honderdduizenden woningen, de natuur, om geld te verdienen, voor onze boeren, onze energievoorziening... Het verlanglijstje is haast oneindig.

Het Rijk herneemt de regie in het ruimtelijk domein om plaats te maken voor al die opgaven in het land. We willen het echter ook op zo’n manier doen dat onze ‘ruimtelijke kwaliteit’ behouden blijft. Met andere woorden: dat leefbaarheid en functionaliteit gepaard blijven gaan met schoonheid, dat het in Holland goed toeven blijft.

Daarbij hebben we de verbeeldingskracht van ontwerpend Nederland hard nodig. Ik roep u daarom op: denk met mij mee over hoe Nederland er in 2030, 2050 of 2100 uit kan komen te zien. Hoe kunnen we ontwerp inzetten bij het op laten gaan van grootschalige bedrijfsvestigingen in het landschap? Hoe gaan we dat doen met het verdichten van die naoorlogse wijken? Wat betekent biobased bouwen voor het landschap?

Samen kom ik graag tot een beeld voor een duurzaam, robuust en mooi Nederland dat we met opgeheven hoofd kunnen overdragen aan onze kinderen. Ik hoop dat het werkboek dat u voorligt, u daarbij ter inspiratie is.

Hugo de Jonge
Minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening

Het belang van ruimtelijke kwaliteit

Op naar een gedeeld begrip over gebruikswaarde, belevingswaarde en toekomstwaarde

In het Mooi Nederland-programma staat ruimtelijke kwaliteit centraal. Met ruimtelijk ontwerp als leidende methode streven we naar het consequent borgen van – de synergie tussen – gebruikswaarde, belevingswaarde en gebiedswaarde. In de dialoog en samenwerking met onze partners onderzoeken we in hoeverre er sprake is van een gedeeld begrip over deze waarden.

Vincent van Rossem trok onlangs in de Maarten van leer tegen de BV Nederland en schetste ‘en passant’ de winst- en verliesrekening van een halve eeuw ruimtelijke ordening in Nederland: ‘Duurzaam is nu het nieuwe devies, maar zonder ruimtelijke ordening blijft het aanrommelen, geleid door de waan van de dag. Er zit niets anders op dan een nota schrijven die de rooibouw in beeld brengt, met een planning voor het herstel van de ravage.’

Het goede nieuws: die Nota Ruimte komt er. Mooi Nederland geeft via ontwerpend onderzoek voeding aan deze Nota en heeft als hoofddoel: ruimtelijke kwaliteit centraal stellen in de aanpak van maatschappelijke opgaven, op de korte én lange termijn. Zo dragen we eraan bij dat de doelstellingen waaraan gewerkt wordt in de nationale programma’s op het vlak van natuur, stikstofreductie, waterkwaliteit, biodiversiteit, werkgelegenheid en wonen kunnen worden gehaald en dat we tegelijkertijd de ruimte in Nederland zo goed en mooi mogelijk benutten. Water en bodem zijn daarin sturend.

NOVI-principes vs economische waarden

Mooi praktijkvoorbeeld: langs de akkerlanden in de Ooijpolder is meer dan 4 hectare omgevormd tot een Ecologische Verbindingszone met een rijk palet aan inrichtingselementen: poelen die altijd nat zijn, natte graslanden, moerasoever en kruidenrijk grasland, aanplant van heesters en kreupelhout. Daarnaast is de Ooijpolder een groot pilotgebied voor biodiversiteitsherstel. Radboud Universiteit gebruikt het gebied als Living Lab om de voorwaarden en mogelijkheden voor het herstel van biodiversiteit in de regio te onderzoeken.

Er wordt ecologisch onderzoek gedaan en een business case ontwikkeld voor en met agrariërs en andere private grondgebruikers die werken aan het versterken en het herstel van de biodiversiteit in het agrarisch landschap. Er is al met al sprake van gebruikswaarde (functionele samenhang), belevingswaarde (herkenbare identiteit en aangenaam om te ervaren) en toekomstwaarde. Hiervoor worden concrete doelen gesteld (minimaal 10% groenblauwe dooradering in 2050) en er worden afspraken gemaakt over volhoudbaarheid (langjarige contracten met boeren voor bijvoorbeeld heggenonderhoud). De transitie van de Ooijpolder vindt bovendien plaats op basis van de NOVI-principes: de kenmerken van het gebied staan centraal en combinaties van functies gaan voor enkelvoudige functies.

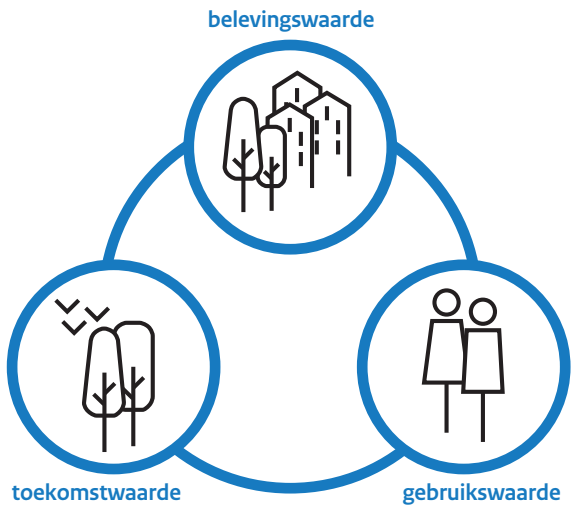
De realiteit is dat ruimtelijke kwaliteit nog lang niet leidend is, vaak wordt er tijdens de ontwikkeling van een gebied of na oplevering ook niet op gestuurd. Hoe kunnen we dit ten goede keren vanuit visie en beleid? Frank Kalshoven wees in zijn Volkskrant-column eind 2022 op het gevaar om de Nederlandse natuur in euro’s (886 miljard) te waarderen. Die boekhoudkundige benadering – gebaseerd op de economische waarde van ecosystemendiensten – doet geen recht aan alle niet te meten (zachte) waarden die de natuur biedt. Kalshoven heeft zich voorgenomen om met een alternatief toetsingskader te komen, dat kan helpen om ecologische en sociale waarden gelijk te schakelen aan economische waarden. Partners als PBL, CPB en I&W hebben wat dat betreft al veel kennis in huis die we kunnen benutten.

De Groene Loper, Maastricht

4 kwaliteitscriteria leefomgeving

1. Meervoudig ruimtegebruik door het toepassen van de vijf basisprincipes voor ruimtelijke ordening: concentratie, samenhang, differentiatie, hiërarchie en rechtvaardigheid
2. Minimale afwenteling van negatieve effecten van ruimtegebruik in tijd en naar plaats
3. Optimale ruimtelijke kwaliteit (gebruikswaarde + belevingswaarde + toekomstwaarde)
4. Maximaal draagvlak en gedeelde verantwoordelijkheid

Aan de slag

Vanuit programma MooiNL willen we nu allereerst met onze partners komen tot een gedeeld begrip over ruimtelijke kwaliteit. Hiertoe organiseren we in juni een ‘Op Pad met Vitruvius’-partnerexcursie in Flevoland en Overijssel, plannen we werkbezoeken met minister Hugo de Jonge langs voorbeeldlocaties, organiseren we workshops tijdens – onder meer – de NOVI-conferentie op 10 mei, de Dag van de Ontwerpkraft in juli en de PBL Ruimtedialoog in november. Met het oog op de langere termijn is per 1 januari de afdeling Ruimtelijke kwaliteit in het leven geroepen, als onderdeel van de directie Ruimtelijke Ontwikkeling. Tezamen met de Directie Ruimtelijk Beleid zetten we momenteel de lijnen uit om tot concrete uitvoeringskracht te komen. Najaar

2023 willen we immers samen met de provincies ruimtelijke arrangementen gaan opzetten. En niet in de laatste plaats streven we ernaar om ruimtelijke kwaliteit ook het gewicht te geven dat het verdient in de Nota Ruimte. Een ding staat voor ons vast: geen ruimtelijke kwaliteit zonder ‘menselijke’ kwaliteit. Vandaar dat we nu veel energie stoppen in het opbouwen van allianties. Onze ervaring: iedereen wil aan de slag. Wij ook, zo mag duidelijk zijn uit de publicatie die u nu leest: werkboek 2023. In zijn voorwoord verwoordt minister De Jonge treffend wat ruimtelijke kwaliteit oplevert, daarom krijgt hij hier ook het laatste woord: ‘een duurzaam, robuust en mooi Nederland dat we met opgeheven hoofd kunnen overdragen aan onze kinderen.’

Groter dan lokaal, verder dan morgen

Als Nederlanders ergens goed in zijn is het ruimtelijke plannen maken. Kwaliteit in brede zin is geborgd dankzij een batterij voorschriften, regels, beleidsstukken en commissies en anders wel door activistische burgers. Toch ontbreekt het steeds meer aan één wezenlijk ding: samenhang. Hoe vormen nieuwe ontwikkelingen bij elkaar opgeteld meer dan de som der delen? Reizend door Nederland lijkt het uitzicht steeds meer op een collage van volkomen losstaande elementen. Een verzameling zonder gemene deler, zonder begin en zonder einde, zonder doorkijk naar de toekomst.

Wanneer ontwikkelingen plaatsvinden binnen een stevige structuur, bijvoorbeeld langs bestaande straten of in een bestaande buurt, gaat er weinig fout. Maar de stedenbouwkundige aanknoeksels die de laatste jaren aan stadsranden verschijnen en de tegen grootschalige infrastructuur geplakte bedrijventerreintjes of distributiedozen zijn van een andere orde. Tezamen vormen ze een soort ruimtelijke ruis die de kwaliteit van onze landschappen en steden aantast.

Sturen op schaal en samenhang was lange tijd uit de mode. De ontwikkeling van ons land is intussen onverminderd voortgegaan. En klaar zijn we allerminst. Onderdeel van de grote wederombouw van Nederland zou een herwaardering van ontwerp op de stadsschaal en in de regio moeten zijn. Dat vraagt om de durf groter te denken dan lokaal en verder dan morgen.

Errik Buursink, inhoudelijk coördinator Nationale Omgevingsvisie (NOVI)

Hoogwatergeul, Veessen-Wapenveld

Mooi Nederland stelt ruimtelijke kwaliteit centraal in de aanpak van maatschappelijke opgaven, op de korte én lange termijn.

‘MooiNL is één groot innovatieprogramma’

De samenwerking tussen BZK en OCW

De ministeries van Binnenlandse Zaken (BZK) en Onderwijs, Cultuur & Wetenschappen (OCW) werken nauw samen aan MooiNL. Logisch maar ook bijzonder, vinden manager Mooi Nederland Gido ten Dolle van BZK en MT-lid Directie Media en Creatieve Industrie Ernest Slot van OCW. Een gesprek over verbeelding, processen en de concretisering van ideeën naar gebiedsniveau.

Gido ten Dolle

Manager MooiNL en MT-lid Directie Ruimtelijke Ontwikkeling

Ernest Slot

MT-lid Directie Media en Creatieve Industrie, Ministerie van OCW

De samenwerking tussen OCW en BZK-directoraat Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening bestaat al ruim dertig jaar. Het stamt uit de tijd dat Nederland met een Europese primeur in 1991 architectuurbeleid vaststelde, waarmee ruimtelijke ordening en ontwerp kwaliteit in elkaar grepen. ‘In de loop der jaren is de verankering van ontwerp in het beleid steeds breder geworden, van architectuur naar gebiedsontwikkeling en nu naar MooiNL’, aldus Slot. ‘Architecten, stedenbouwkundigen, landschapsarchitecten en andere ontwerpers zijn in staat om de verbeelding te visualiseren. Maar daarnaast geven zij, door ontwerpend onderzoek toe te passen op een opgave, het proces van samenwerking tussen alle belanghebbenden vorm.’ Ten Dolle: ‘Het doel daarvan is ruimtelijke kwaliteit. De grote transities waar wij voor staan, bijvoorbeeld op het gebied van energie, landbouw en leefbare steden, vragen allemaal om ruimte. Onze minister Hugo de Jonge kijkt samen met de provincies hoe dat passend gemaakt kan worden. Het kabinet heeft vorig jaar vastgesteld dat daar ruimtelijke kwaliteit bij nodig is. En dat is waar MooiNL om draait: het helpt provincies en gemeenten om de invulling van de ruimte goed vorm te geven. We willen immers met z’n allen graag leven in omgevingen die divers en mooi zijn, met een herkenbare identiteit en aangenaam om te ervaren: belevingswaarde. Daarnaast is functionele samenhang belangrijk: gebruikswaarde. Evenals een ruimte die duurzaam is ingericht: toekomstwaarde.’

Rode loper

Het Actieprogramma Ruimtelijk Ontwerp (ARO) is onderdeel geworden van MooiNL. Het doel van dit gezamenlijke programma is om alle belanghebbenden ervan te doordringen dat ontwerp belangrijk is voor de ruimtelijke kwaliteit én voor het inrichten van processen. Maar het ARO vormt ook een vehikel om mooie voorbeelden in de etalage te zetten. ‘We koppelen het aan de concrete producten die MooiNL oplevert’, legt Ten Dolle uit. ‘In de eerste actielijn zijn dat de toekomstperspectieven en de inzet van ontwerp en ontwerpend onderzoek. In de tweede actielijn gaat het om concrete inrichtings- en ontwerp oplossingen voor complexe opgaven op gebiedsniveau.’ Slot ziet MooiNL dan ook als ‘de rode loper voor het ARO. Het Rijk pakt hiermee haar rol op het gebied van Ruimtelijke Ordening. Onze ministeries krijgen de mogelijkheid om ontwerp goed te positioneren binnen de opeenstapeling van ruimtelijke opgaves. Met dit programma kunnen wij versnellen en grote stappen zetten om ruimtelijke kwaliteit in praktijk te brengen.’

Learning communities

Ruimtelijke kwaliteit in praktijk brengen, hoe doe je dat? Hoe denken Slot en Ten Dolle dat de ideeën van en over MooiNL hun weg vinden naar de opgaven op gebiedsniveau, waar het per slot van rekening allemaal moet gaan gebeuren? Slot: ‘We zijn bezig met learning communities. Dat zijn intervisieclubs waarbinnen ontwerpers, bestuurders, projectontwikkelaars en andere belanghebbenden kennis delen en uitbouwen. Bijvoorbeeld over biobased bouwen. Dat is een belangrijk thema omdat het bijdraagt aan onderwerpen zoals CO2-reductie en de circulaire economie. Maar ook aan de landbouwtransitie; het verbouwen van biobased bouwmaterialen zoals vlas en lisdodde kan een goed alternatief vormen voor boeren. Als je biobased bouwen op grote schaal wil gaan toepassen, moet je heel veel partijen bij elkaar aan

tafel zetten. Dat gaat om bouwers, boeren, banken en vele anderen, die met elkaar het ecosysteem gaan vormen om die schaa sprong te maken.’ Ten Dolle geeft een ander voorbeeld van een learning community: de XXL Logistiek locaties. ‘Die kom je nu vaak tegen als een eenvormige verzameling grote gebouwen, al of niet langs de snelweg. Met een proces van ontwerpend onderzoek zijn we, samen met het ministerie van Economische Zaken en de provincies, gaan kijken of je dat ook anders kunt vormgeven. Hoe pas je het goed in het landschap in? Is het mogelijk om op dit soort locaties functies te combineren? Denk aan het opwekken van energie of aan woningen. Dit heeft geleid tot een mooie uitkomst, die we gaan uitwerken tot een handreiking en een concept waarop we kunnen sturen.’

Fenixloodsen, Rotterdam

Concrete vertaalslag

De learning communities worden georganiseerd voor de zogeheten 3 x 3 perspectieven. Dit zijn Landbouw en Natuur (met de onderdelen natuur en landbouw verweven/iconisch landelijk gebied/bouwen met de boer), Ordenende Netwerken Energie en Economie (clusters van grootschalige bedrijventerreinen/energienetwerken/circulaire werklocaties in steden) en Leefbare Steden en Regio's (groen en gezond leven in de stad/woonwijken van de toekomst/hoogstedelijke knooppunten). Voor de in totaal negen hieraan gerelateerde learning communities worden allianties gesmeed om deze perspectieven vanuit ontwerpend onderzoek verder uit te bouwen. De door Ten Dolle genoemde handreikingen vormen de basis voor de vertaalslag hiervan richting de opgaven op gebiedsniveau. Ze worden najaar 2023 opgeleverd. 'De handreikingen kennen drie elementen. Het eerste is inspiratie: dat bestaat uit een verbeelding van de ruimtelijke kwaliteit. Het tweede is organisatie. Dat gaat in op de vraag wie en wat je nodig hebt om het te realiseren. Tot slot is er de instrumentatie. Welke instrumenten helpen of staan er juist aan in de weg? Dat kan er, in het geval van biobased bouwen, bijvoorbeeld toe leiden dat het Bouwbesluit wordt aangepast zodat het mogelijk wordt om met biobased bouwmaterialen te werken.'

Borgen en bewaken

De learning communities en handreikingen zullen, zo benadrukt Slot, niet leiden tot een blauwdruk voor de opgaven op gebiedsniveau. 'Lokale situaties en omstandigheden zijn immers altijd anders. Maar we bieden straks wel ingrediënten die bij specifieke opgaven in specifieke gebieden kunnen worden gebruikt. De handreikingen zullen opdrachtgevers en andere partijen helpen om stappen te zetten. Als Rijk starten we vanuit een stevige rol een proces op, om een beweging richting ruimtelijke kwaliteit in gang te zetten.' Dat doet de vraag rijzen hoe dat op al die verschillende plekken met al die verschillende stapelingen van opgaven geborgd zal worden. Ten Dolle: 'Daarmee zijn we aan het experimenteren. Bijvoorbeeld in het IJsselmeergebied. Daar zetten we een IJ-team in om de ruimtelijke kwaliteit van de verschillende opgaven van de vier betrokken provincies en regio's te bewaken, zonder dat we formeel sturen of toetsen. We gaan zien of dat werkt en zullen hier wellicht ook andere zaken voor ontwikkelen. Maar we willen ook een maatschappelijke dialoog aangaan, waarbij iedereen kan meepraten over de vraag in wat voor een Nederland we willen leven.'

Innovatieve kracht

Het is logisch maar ook bijzonder dat BZK en OCW samenwerken aan MooiNL, vinden Ten Dolle en Slot. 'Het ene ministerie gaat over ruimtelijke ordening, het andere over de creatieve ontwerpsector', aldus Ten Dolle. 'Dus het klopt om hier met één gezamenlijke agenda aan te werken.' Wat het bijzonder maakt, vindt Slot, is dat het belang van een integrale aanpak met ruimtelijke kwaliteit weer belangrijk wordt gevonden. 'Maar behalve om goed ontwerp gaat het ons als OCW ook om het culturele erfgoed in ons land. Daar willen we geen hek omheen zetten, maar we vinden het wel belangrijk dat het goed wordt ingepast.' Ten Dolle: 'Het is ook erg belangrijk en vanzelfsprekend om als gezamenlijke rijksoverheid bij deze belangrijke opgaven op te trekken met de ontwerpende vakwereld. Gelukkig is die in Nederland zeer goed vertegenwoordigd, daar staan we internationaal bekend om. Wij hebben de creatieve en innovatieve kracht van deze beroepssector hard nodig. Want in feite is MooiNL één groot innovatieprogramma.'

Beeld: Ronald Tillenman: Tapijnkaserna, Maastricht

‘De handreikingen kennen drie elementen. Het eerste is inspiratie: dat bestaat uit een verbeelding van de ruimtelijke kwaliteit. Het tweede is organisatie. Dat gaat in op de vraag wie en wat je nodig hebt om het te realiseren. Tot slot is er de instrumentatie. Welke instrumenten helpen of staan er juist in de weg?’

Ontwerpen aan Toekomstbeelden

MOOI Nederland in 2030, 2050 en 2100

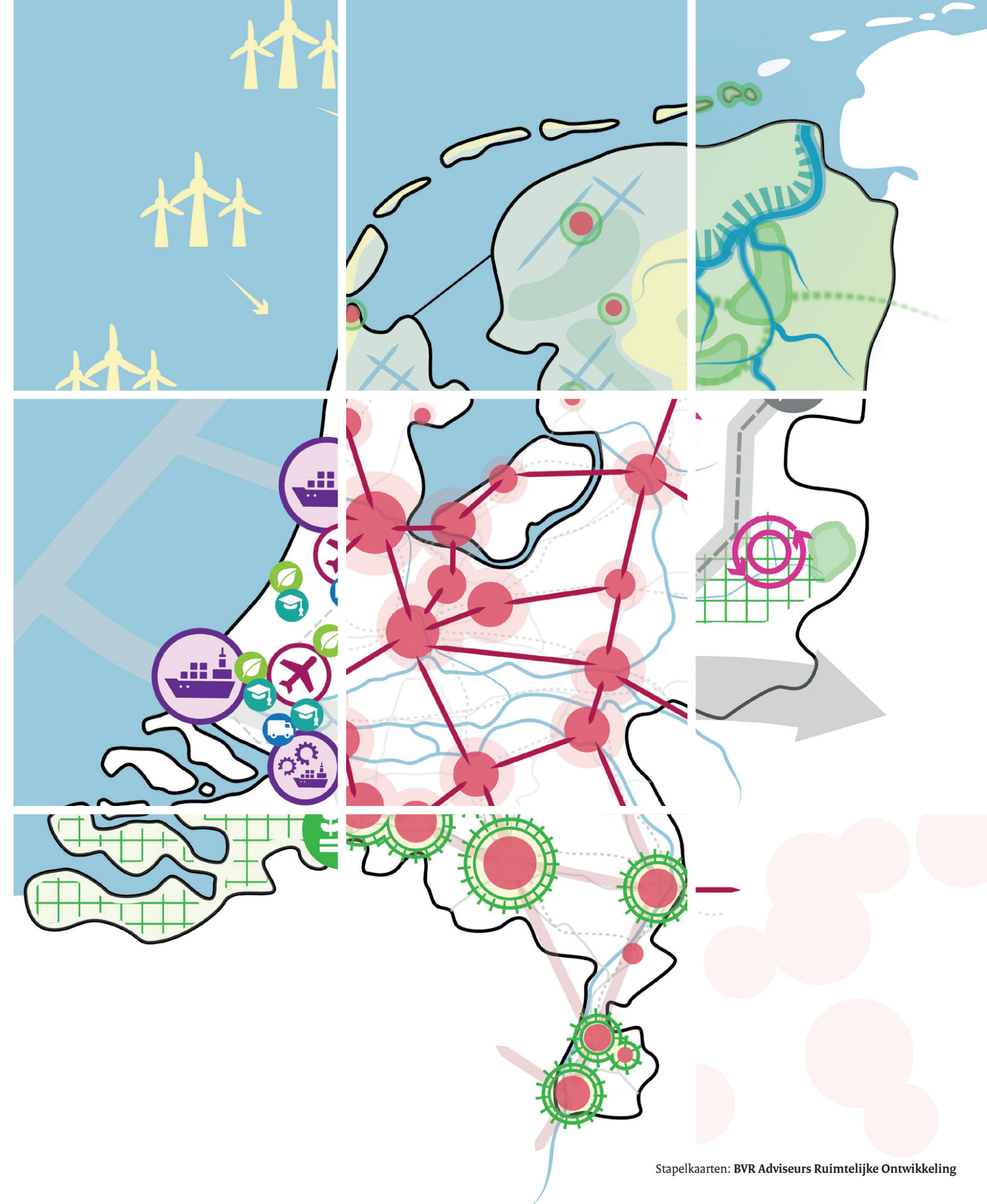
Met de Ruimtelijke Ordeningsbrief die in mei 2022 naar de Tweede Kamer is verzonden, zijn de eerste stappen gezet naar het hernemen van nationale regie op de ruimte. In december 2022 is het provinciaal startpakket fysieke leefomgeving naar de provincies verstuurd en zijn provincies gevraagd voor hun eigen gebied aan te geven hoe zij willen omgaan met de nationale opgaven die ruimte vragen, en welke keuzes zij willen maken. Intussen wordt met alle overheden samengewerkt in 16 zogenaamde NOVEX-gebieden aan concrete ontwikkelperspectieven en werken de departementen door aan de uitwerking van de Nationale Programma's. Dit komt in samenhang bijeen in de nieuwe Nota Ruimte die in 2024 verschijnt.

Stel dat-verkenningen als handreiking voor bestuurlijke keuzes

Kortom: het denken over de toekomst staat niet het stil. Het is volop in beweging en komend jaar onderdeel van bestuurlijk overleg. Vanuit het programma Mooi NL maken we ondersteunend aan deze trajecten de ruimtelijke aspecten van de verschillende nationale opgaven inzichtelijk. We gaan op zoek naar mogelijke oplossingen die in de praktijk ook ruimtelijke kwaliteit opleveren. Denk aan het nemen van maatregelen die enerzijds de stijging van de zeespiegel helpen opvangen, maar tegelijk een kans creëren om nieuwe energie op te wekken. We zullen op deze manier verschillende creatieve combinaties gaan doordenken, die we 'stel-dat-verkenningen' noemen. De verkenningen gaan ons helpen te laten zien wat er gebeurt als we opgaven combineren en wat het effect daarvan zal zijn op de toekomst van Nederland in 2050 en zelfs in 2100. De inzichten zijn bedoeld om los te maken, om te inspireren en 'out-of-the-box' te kijken. Doel is dat de inzichten bestuurders ook gaan helpen in het maken van keuzes aan de verschillende bestuurlijke tafels.

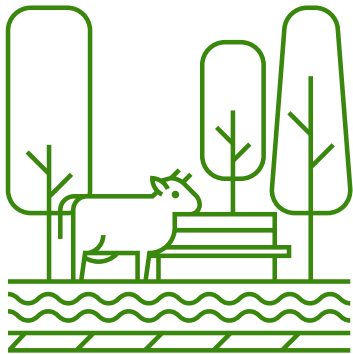
Bouwstenen

Tezamen met de resultaten uit de nationale trajecten, de ruimtelijke voorstellen per provincie en de ontwikkelperspectieven van de NOVEX-gebieden brengen we de inzichten uit de stel-dat-verkenningen bij elkaar in integrale toekomstbeelden voor 2030, 2050 en 2100. Waar voor 2030 de richting bekend is, en voor 2100 de bandbreedte nog veel groter is. Deze toekomstbeelden zijn ook bouwstenen voor de beleidsvarianten voor de Plan MER dat op haar beurt weer dient voor de Nota Ruimte. Bij het maken van de beelden benutten we ook de expertise van ontwerp bureaus en de bredere denkracht van de ontwerpwereld via onder meer de al lopende initiatieven van de WUR, CRa, Plan NL (Kuiper Compagnons), VNO-NCW, Deltares en PBL.

3 perspectieven voor landbouw & natuur

Natuur en landbouw verweven

Opgaven: De ambitie van 10% groenblauwe dooradering draagt bij aan de verbetering van de biodiversiteit, het behalen van natuur en klimaatdoelen en kan een verdienmodel voor boeren opleveren. Gebiedseigen groenblauwe dooradering leidt voor het hele landelijk gebied tot significante versterking van landschappelijke structuren en draagt bij aan een mooier (be)leefbaar landschap.

Lessen: De ruimtelijke inrichting en soortensamenstelling moet passen bij het bodem- en watersysteem van een gebied. Ook moet worden aangesloten bij de kenmerken van het landschap. De Histland (historisch landschappelijk informatiesysteem)-typologieën kan helpen om landschapselementen te bepalen. Cruciaal voor succes zijn langjarige financieringsafspraken voor aanleg én beheer met grondeigenaren.

Drie studiegebieden: Ooijpolder: Een kleigebied waar al hard gewerkt wordt aan groenblauwe dooradering. Overijssel: Twente of Salland, een gebied met zandgronden. Alblasserwaard: Een veengebied waar al wordt samengewerkt om groenblauwe dooradering vorm te geven.

Iconisch landelijk gebied

Opgaven: Nederland heeft een verrassende diversiteit aan unieke landschappen. Voor mens en natuur is het belangrijk dat deze behouden blijven en dat er tegelijkertijd ruimte is voor de grote opgaven, zoals de landbouwtransitie omwille van natuurherstel, stikstofreductie en klimaatadaptatie. Doel: zorgen dat overgangsgebieden rond de kwetsbare natuurgebieden straks met landschappelijke kwaliteit worden vormgegeven, zodat ze de natuur ondersteunen en een volhoudbaar verdienmodel hebben voor boeren en andere grondeigenaren.

Lessen: De regionale water- en bodemsysteem moeten steeds meer de basis gaan vormen voor een duurzame ontwikkeling van landbouw en natuur. Er is behoefte aan een nieuw handelingsperspectief voor de landbouw rondom N2000-gebieden dat bijdraagt aan de transitie naar verbrede kringlooplandbouw. De Nationale Parken kunnen hierbij als voorbeeld dienen voor andere natuurgebieden en hun omgeving.

Drie studiegebieden: Landgoed Duivenvoorde: balans tussen cultuurhistorie, recreatie, agrarisch gebruik en broedvogelgebied in de binnenduinrand (Nationaal Park Hollandse Duinen) Westelijke stadsrand van Amersfoort: ruimte voor natuur en recreatie, stedelijk uitloopgebied en landgoederenontwikkeling op de overgang van zand naar veen (Nationaal Park Utrechts Heuvelrug) Baarlingerpolder: naar een nieuw perspectief voor de boeren in een veengebied (Nationaal Park Weerribben/Wieden)

Boeren met de boer

Opgaven: De vereiste landbouwtransitie dwingt boeren uit te zien naar nieuwe verdienmodellen. Een kansrijke ontwikkeling is een verschuiving naar een circulaire, biobased productie van grondstoffen, bouwmaterialen en voedsel voor regionaal (her)gebruik. Door een combinatie van opgaven te accommoderen in nieuwe ruimtelijke concepten, en door het wegnemen van barrières door overheden, kan biobased verbouwen een welkome aanvulling op het landgebruik worden.

Lessen: De uitkomst van rekenen en tekenen aan drie studiegebieden: er is nog geen sluitend verdienmodel voor boeren. Biobased (ver)bouwen stimuleren biedt kansen voor de duurzame transitie van zowel stad als landelijk gebied. Uitdaging is om biobased gewassen zowel natuurwaarden als de landschappelijke kwaliteit te laten versterken.

Best practices in NL: Vezelhennepbedrijven: GreenInclusieve en het biobased isolatiepact van Friesland. In Noord-Nederland wordt ook geëxperimenteerd met Lisdodde in het Better Wetter-project (veenweidegebied). In Oost-Nederland worden ketens van land naar pand opgezet door Samen Biobased Bouwen ism stimuleringsprogramma Building Balance. Met DDW Embassy-project The Exploded View Beyond Building zijn veel biobased teelten ontwikkeld, getest en toegepast in een lab-setting. De volgende fase is gericht op de kwaliteit van het landschap olv Biobased Creation.

Handelingsperspectieven op gebiedsniveau: Landbouw en natuur

In gesprek met David van Zelm van Eldik (MooiNL) en Philomene van der Vliet (Boom Landscape)

De quickscan over landbouw en natuur biedt een inkijkje in hoe onze landelijke gebieden er in de toekomst uit kunnen zien. Maar de in opdracht van MooiNL door Boom Landscape uitgevoerde studie legt ook duidelijk bloot waar leemtes zitten. ‘Het gebrek aan perspectief en financiering is een van de grootste struikelblokken in de transitie naar een landschapsinclusieve landbouw.’

David van Zelm van Eldik
Coördinator Landbouw & natuur

Philomene van der Vliet
Boom Landscape

Bij aanvang van het gesprek legt MooiNL-coördinator David van Zelm van Eldik nog maar eens de noodzaak van deze quickscan uit. Volgens hem bestaat er een kloof tussen de transitiedoelen die op nationaal en internationaal niveau geformuleerd zijn, en hoe hier in gebieden aan gewerkt wordt. ‘Ik bedoel: natuurlijk Kaderrichtlijn Water, natuurlijk Parijse klimaatdoelen, en natuurlijk Vogel- en Habitatrichtlijn. Maar hoe landen die ambities in een gebied, hoe krijg je die op een lokaal schaalniveau voor elkaar? Aan wat voor inrichtingsconcepten denken we dan? Welke instrumenten zijn nodig om juridische en financiële zaken te regelen én de benodigde cultuuromslag voor elkaar te krijgen. De quickscan is bedoeld om dat op tafel te krijgen.’

Analyse op basis van alle bodemsoorten
Aan landschapsarchitect Philomene van der Vliet van het Amsterdamse bureau Boom Landscape de uitdagende taak om zo’n analyse uit voeren. Dat viel niet mee, laat ze desgevraagd weten. ‘Het is van belang om de juiste voorbeelden te bekijken, die ook nog eens complementair zijn aan elkaar, zodat je alle relevante thema’s over landbouw en natuur te pakken hebt. Daarbij merkten we dat het nog niet zo makkelijk is om achter de schermen van een project te kijken – wat nodig is om zinnige uitspraken te doen over juridische, financiële en organisatorische kwesties.’ Via een werkstructuur zorgde de landschapsarchitect dat alle bodemsoorten aan bod komen, net als verschillende landschapskwaliteiten en relevante productievormen – naast voedsel energie, water en natuur.

Water en bodem leidend
Voordat Van der Vliet de lezer van haar rapport meeneemt langs verschillende voorbeeldprojecten staat ze kort stil bij enkele overkoepelende bevindingen, die ze vrij scherp neerzet. Zoals de constatering dat het landschap in crisis verkeert – want droogte, want biodiversiteitsverlies, want bodemdaling, want vervuiling – en dat een transitie niet mag betekenen dat de ene monocultuur (Engels raaigras) vervangen wordt door de andere (hennep voor isolatiemateriaal).

Ze hamert op het belang van het inmiddels vaak gehoorde mantra dat bodem en water leidend dienen te zijn in de ruimtelijke keuzes die we op maaiveld maken. ‘Voor mij als landschapsarchitect is dat heel normaal. Wij werken met levend materiaal en als je niet naar de ondergrond kijkt en je kiest verkeerd, dan groeit er niks. Ik heb geleerd dat dit een genuanceerde blik vergt. Op de schaal van Nederland is het niet gek om de kleigronden in Flevoland aan te merken als de beste landbouwgebieden. Maar in die klei heb je veenlagen, waardoor op sommige plekken bodemdaling optreedt. Dat vraagt dan om andere en nieuwe teelten.’

Ontsluiten en agenderen

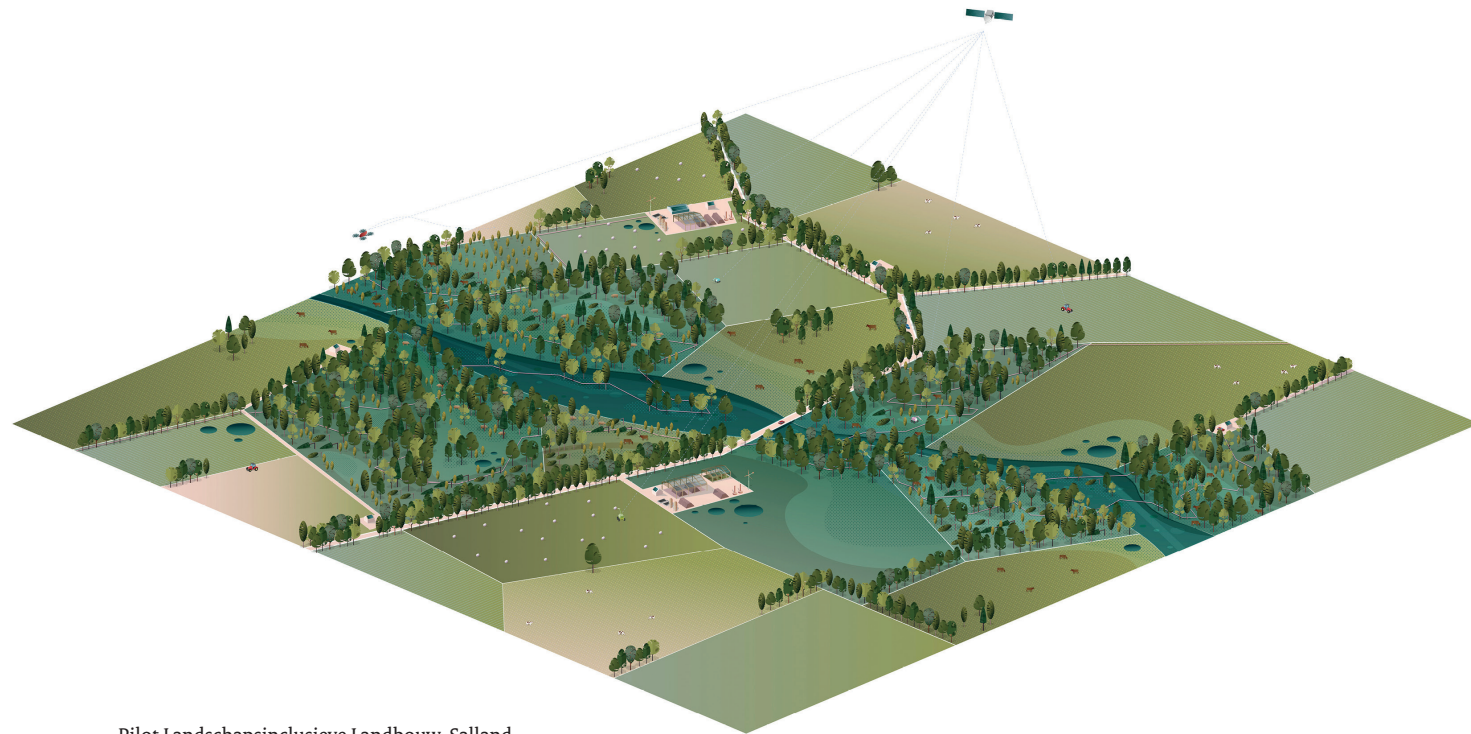
Van Zelm van Eldik onderschrijft dit. ‘Bodem en water sturend is een oude en logische wet die ik tijdens mijn studie in Wageningen al leerde. Maar in werkelijkheid hebben we de afgelopen decennia nauwelijks respect gehad voor dat bodem- en watersysteem. Ik ben dan ook blij dat dit principe nu weer status heeft, maar de vraag is wel: hoe breng je dit in de praktijk in een cultuur waarin de bodem en het water altijd naar onze hand zijn gezet? Wat mij betreft betekent het niet dat in laaggelegen gebieden niks meer mag, maar het

betekent in ieder geval wel dat we niet tegen het bodem- en watersysteem in werken.’

Naast successen en kansen legt de quickscan vooral bloot wat nog niet goed gaat, waar euvels zitten en drempels liggen. Van Zelm van Eldik: ‘Het is goed dat dit onderzoek aantoon waar nog werk ligt voor ons, voor andere departementen, voor overheden in het algemeen. Zo’n quickscan dient voor mij twee doelen. Enerzijds het ontsluiten van wat kan en werkt, anderzijds agenderen wat misgaat en waar systeemveranderingen nodig zijn.’

Noodzaak tot handelingsperspectief

Voor Van der Vliet staat een bevinding als een paal boven water: het gebrek aan economisch perspectief voor boeren die over willen stappen naar een andere bedrijfsvoering. ‘Het gebrek aan langetermijnperspectief en financiering is een van de grootste struikelblokken bij de transitie richting landschap-sinclusieve landbouw. Wat mij betreft ligt daarin de grootste uitdaging. Hoe kunnen we de aanpak van ecologische vraagstukken en waterproblemen verbinden aan kansrijke verdienenmodellen?’

Pilot Landschapsinclusieve Landbouw, Salland
Polyferm landscape architects

‘Wat mij vooral positief stemt is dat ook uit deze quickscan blijkt dat in regio’s mensen al aan de slag zijn. Die werken al in coalities, die brengen opgaven al in verband, die geven de transities al vorm. Deze witte raven moeten we op het schild hijsen.’

Voor Van Zelm van Eldik raakt deze observatie een de wijze waarop we boeren framen. ‘Ze onttelen hun maatschappelijke waarde vooral aan voedselproductie. De vraag is of dat nog houdbaar is. Die legitimiteit zit ‘m straks in het leveren van diverse maatschappelijke diensten, zoals natuur, energie, waterberging, CO₂-opslag, schone lucht, en ja, ook voedsel. Dit betekent dat we boeren niet langer moeten subsidiëren voor die diensten, maar volwaardig gaan betalen. Zodat ze hier een inkomen uit halen.’
Van der Vliet: ‘Dan moeten we dus ook wat doen aan de grondprijzen. Die zijn nu te hoog voor extensivering of andere bedrijfsmodellen. Terwijl ik denk: waarom zouden gronden voor huizen waardevoller zijn dan gronden waar we allerlei maatschappelijke vragen oplossen?’

Witte raven omarmen

Het zijn onderwerpen die al enige tijd het debat bepalen en de vraag dringt zich op of veranderingen nu wel worden doorgevoerd? Van Zelm van Eldik is hoopvol. ‘De urgentie wordt door samenleving en politiek gevoeld, het geld is er, Europese verplichtingen zorgen voor juridische dwang. Onder die druk komen zaken in beweging. Maar wat mij vooral positief stemt is dat ook uit deze quickscan blijkt dat in regio’s mensen al aan de slag zijn. Die werken al in coalities, die brengen opgaven al in verband, die geven de transities al vorm. Deze witte raven moeten we op het schild hijsen.’
Van der Vliet: ‘Het is mooi om te zien hoe ver ontwerp bureaus al zijn met vernieuwende strategieën die soms wel vijf beleidsvelden aangaan. En dat in regio’s een hernieuwde trots ontstaat op de omgeving, omdat boeren, burgers, natuurorganisaties en overheden gezamenlijk aan gebiedsopgaven werken.’

Voorbeeldprojecten

Laten we een aantal van die witte raven eruit lichten. Als het gaat om de verweving van landbouw en natuur – binnen het ministerie ‘groenblauwe dooradering’ genoemd – kunnen we volgens Van Zelm van Eldik niet om de Ooijpolder heen. ‘Weliswaar een ouder project, maar hoe dan ook de bakermat van het opnieuw introduceren van landschapselementen en -structuren die we in voorgaande decennia vernietigd hebben.’ De financiële instrumenten die toen gebruikt zijn, werken niet meer, maar van de wijze waarop toen boeren betrokken zijn kunnen we nog steeds leren.’

Van der Vliet haalt de Gelderse ‘koepelgids’ aan. ‘Het is knap hoe in dit document een narratief is neergelegd waarmee kleine initiatieven, speldenprikken soms, worden ingepast in een groter geheel – waardoor versnippering voorkomen wordt. Een boer met bijvoorbeeld plannen voor houtbouw kan in de gids precies zien wat ie moet doen om aan te sluiten bij gebiedskwaliteiten’. Ze voegt een les toe: ‘Het is raadzaam om voor die dooradering aan te haken bij infrastructurele projecten, bij toeristische initiatieven en werkzaamheden van de waterschappen.’

Met betrekking tot nieuwe verdienenmodellen voor de landbouw – en dan specifiek op het vlak van de teelt van biobased bouwmaterialen – ontdekte Van der Vliet succesvolle hennep- en vlasbedrijven. Zoals in Friesland waar boeren, gemeenten en producenten van onder meer isolatiemateriaal samen een productieketen hebben opgezet – voor de productie en de regionale verkoop. De landschappelijke betekenis is navenant legt ze uit. ‘Vlas en hennep is onderdeel van de rotatieteelt. Hennep vergt bovendien weinig van de bodem en scoort hoog in de opname van CO₂. Door die introductie van deze nieuwe gewassen werd het landschap ter plaatse gevarieerder, omdat een mozaïek van grondgebruik is ontstaan.’

Slimme aanpak

Tot slot het thema van de zogenoemde overgangsgebieden, zeg maar de zones rond natuurkernen die een andere invulling vergen om de natuurwaarden te beschermen. Daarvoor wendde Van der Vliet zich tot de Nationale Parken waar al langer pogingen worden ondernomen om het landschap rond natuurgebieden zo in te richten dat ze de natuur op een volhoudbare manier ondersteunen – met specifieke landbouwwormen, met recreatie, met kleinschalig wonen. Net als Van Zelm van Eldik noemt Van der Vliet de aanpak voor het beek- en esdorpenlandschap van de Drentsche Aa voorbeeldstellend. ‘Al sinds 2003 ligt er een gedegen visiedocument over hoe op basis van natuurwaarden en gebiedskenmerken actuele opgaven kunnen worden aangevlogen. Dit heeft de afgelopen jaren geleid tot slimme instrumenten als een gebiedsfonds, slagvaardige coalities, heldere inrichtingsprincipes en economische perspectieven voor boeren – zoals een succesvolle markt voor duurzame streekproducten. Een mooi voorbeeld van hoe economische en ecologische waarden elkaar kunnen versterken.’

‘Zo’n quickscan dient twee doelen. Enerzijds het ontsluiten van wat kan en werkt, anderzijds agenderen wat misgaat en waar systeemveranderingen nodig zijn.’

Clusters van grootschalige bedrijventerreinen

Opgaven: De opgave is om voldoende, geschikte ruimte met kwaliteit voor nieuwe bedrijven-terreinen te reserveren en tegelijk zorgvuldig om te gaan met de bestaande terreinen. Dat doen we met Provincies afspraken te maken over instrumentatie en werkwijze. Dat wil zeggen dat Provincies ruimte reserveren voor bedrijven die bij hun passen, beter bestaande bedrijventerreinen benutten, clusteren waar dat mogelijk is. En bij alle herontwikkeling streven naar maximale ruimtelijke kwaliteit. Op deze wijze we zorgen ervoor we dat grote bedrijfsvestigingen onderdeel van onze leefomgeving kunnen zijn.

Lessen: In de afgelopen jaren is de beschikbare ruimte snel teruggelopen door de groei van grootschalige gebouwen en distributiecentra terwijl de impact op de leefomgeving behoorlijk is. We moeten slim en zuinig met de beschikbare ruimte omgaan op gebied van (grootschalige) bedrijfsvestigingen.

Best practices in NL: Gebouwniveau: Logistics Cityhub Amsterdam, Circulair Distributiecentrum Almelo, Rhenus A58 Tilburg. Gebiedsniveau: Trade Park Noord Venlo, Wijkevoort Tilburg, Heesch West Den Bosch/Oss.

Energienetwerken

Kansen: Ruimtelijke kwaliteit begint met energiebesparing, een zo efficiënt mogelijk energiesysteem en gecombineerd ruimtegebruik bij duurzame opwek en transport van energie. Daarom omarmen we in ons ontwerpend onderzoek voorbeeldprojecten en gebiedsontwikkelingen waarin energie integraal is vormgegeven.

Schuurpunten: het Rijk heeft in het klimaatbeleid een focus op efficiënte CO2-besparende projecten met beperkte aandacht voor ruimtelijke kwaliteitsaspecten. Daarnaast is energie een enorme ruimtevrager die (nog) niet in alle ruimtelijke ontwikkelingen integraal wordt meegewogen. Kennis, capaciteit, financiën en ruimtelijke instrumenten moeten tijdig bij elkaar komen voor een toekomstbestendig Nederland en het gewenste duurzame energiesysteem. Dat vraagt om meer sturing vanuit een nationale visie op onze toekomstige (duurzame) economie én op de ruimtelijke inrichting van Nederland.

Best practices in NL: gebiedsontwikkeling Nijmegen (TenneT, gemeente Nijmegen), windpark Krammer (provincie Zeeland):Zeeuwind en Deltawind, Carport Lowlands (Solarfields, gemeente Dronten), zon op fruit (GroenLeven, gemeente Zevenaar)

Circulaire werklocaties in steden

Opgaven: Voor een toekomstbestendige en veilige economie maken we een transitie naar een circulaire economie. De grondstoffen van goederen die we morgen (en later) gaan gebruiken, zijn er al, verpakt in de gebruiksgoederen van vandaag. Voor stedelijke werklocaties maar ook in de havens zoeken we naar ruimte om de economie circulair te maken. Het is zoeken naar wat de precieze ruimtelijke impact zal zijn van de circulaire economie. Daarom moeten we ook openstaan voor de no-regret maatregelen.

Lessen: Onderzoek laat zien dat het delen van producten en machines kan leiden tot een afnemend ruimtegebruik. Daarentegen zal voor recycling juist meer ruimte nodig zijn op locaties met een hoge milieucategorie en goede (multimodale) ontsluiting. De ruimtelijke inrichting die we kiezen is daarmee mede bepalend voor de mogelijkheid van de circulaire transitie.

Best practices in NL: Voorbeelden werklocaties die vooruitstrevend zijn in circulaire economie: Industriepark Kleefse Waard Arnhem, GroeneWaarden Renkum, InnoFase in Duiven, Schiphol Trade Park, Bedrijventerrein Laarberg Groenlo, Werkspoorkwartier Utrecht, Chemelot Geleen.

Handelingsperspectieven op gebiedsniveau: Ordenende netwerken voor energie en circulaire economie

In gesprek met Gerjan Streng (Bright, Pieter Jan van Nispen en Charles Aangenendt (MooiNL)

Gerjan Streng
Bright

Pieter Jan van Nispen
Coördinator Energienetwerken

Charles Aangenendt
Coördinator Clusters van
grootschalige bedrijventerreinen

Breng in beeld welke inrichtingsconcepten bruikbaar zijn om duurzame energieprojecten, de bouw van grootschalige bedrijfsvestigingen en de omslag naar circulaire werklocaties in goede banen te leiden. Met dat verzoek werd architect Gerjan Streng van ontwerp bureau Bright op pad gestuurd. Hij ontdekte al snel dat aan principes voor ruimtelijke inpassing geen gebrek is. ‘We weten inmiddels wel hoe we een zonnepark een plek geven, of hoe we een hoogspanningslijn door een gebied laten gaan. Maar dat is niet voldoende om dit soort transities voor elkaar te krijgen.’

Daarom gaat deze quickscan ook over organisatorische, juridische en financiële mechanismen – om zo boven tafel te krijgen welke sturingsprincipes, samenwerkingsvormen en regelgeving succesvol zijn om de omslag naar duurzame energie en een circulaire economie voor elkaar te krijgen. Voor de energietransitie bekeken Streng en zijn collega’s zeven voorbeeldige referentieprojecten. In Nijmegen bestudeerden ze de bouw van een transformatorstation. ‘In dit project gebeuren op twee niveaus interessante dingen’, legt Streng uit. ‘Op kavelniveau is ruimte gemaakt voor waterberging en natuurontwikkeling, terwijl op een hoger schaalniveau het station en alle technische infrastructuur die daarbij hoort, onderdeel zijn gemaakt van een nieuw energielandschap dat tevens als stads-entree fungeert. Het geheim zit ‘m onder meer in een sterk regionaal bestuur dat het aandurfde om de ruimtelijke kwaliteit van het energieproject onderdeel te maken van de gebiedsexploitatie. Het hielp bovendien dat medewerkers van netbeheerder Tennet oog hadden voor het belang van biodiversiteit.’

Wereld te winnen
Actueel en relevant is de vraag hoe we onszelf in de toekomst voorzien van warmte. Op dit vlak is volgens Streng nog een wereld te winnen. ‘De ruimtelijke impact van duurzame warmtewinning staat in de kinderschoenen. Er zijn wel wat studies, zoals naar een ondergronds warmtenet in Maastricht waarbij koppelingen zijn gelegd met vraagstukken in de openbare ruimte. Maar het is echt nog onontgonnen terrein.’

Dat geldt ook voor aanstormende technieken als waterstofopslag en systeembatterijen, mengt Pieter Jan van Nispen zich in het gesprek. Hij is als MooiNL-coördinator betrokken bij de quickscan. ‘Op plekken waar op zee gewonnen windenergie aan land komt, rijst de vraag hoe dergelijke technische infrastructuren de ruimtelijke kwaliteit beïnvloeden en welke combinaties te maken zijn met andere opgaven. Het is nu nog het domein van de ingenieurs, maar daar moet snel verandering in komen’.

‘We moeten energie niet langer zien als een aparte opgave die op een gebied afkomt, maar als onderdeel van een gevarieerde mix van functies die in het landschap een plek hebben. Voor elk gebied dienen we op basis van bodem- en watercondities en landschappelijke omstandigheden te bepalen wat wel en niet werkt.’

Streng knikt: ‘Dat geldt ook voor hubs waar energie wordt opgeslagen, of dat nu grootschalige varianten zijn in het Noordzeekanaalgebied of buurthubs in stadswijken. Op zulke plekken zal de energietransitie straks zichtbaar zijn, en dat vraagt dus onze aandacht. Hoe maken we ze aantrekkelijk, hoe zorgen dat het meer is dan een stukje techniek?’

Vraagstukken combineren

Dat onze energievoorziening steeds zichtbaarder wordt – zeker in vergelijking met de veelal ondergrondse en onzichtbare fossiele netwerken – blijkt wel uit de vele wind- en zonprojecten die de afgelopen decennia overal in het land zijn aangelegd. Die zichtbaarheid maakt een combinatie met andere vraagstukken logisch, vindt Streng. ‘Zoals ook is gebeurd in het vaak aangehaalde zonnepark De Kwekerij in het Gelderse dorp Hengelo. Daar gaat de winning van elektriciteit gepaard met natuurontwikkeling en recreatie. Maar het succes hier leunt op een klein clubje van geëngageerde vrijwilligers. Als die wegvallen komt zo’n project op losse schroeven te staan.’

Daarom pleit hij voor een gebiedsbenadering, zoals gepoogd in de Brabantse gemeente Asten. ‘Daar wil de gemeente dat de ontwikkeling van 50 hectare zonnenvelden bijdraagt aan de realisatie van regionale doelen, zoals extensivering van de landbouw en de aanleg van nieuwe natuur. Dat kan je niet aan marktpartijen overlaten. Een sterke systeemorganisatie is nodig om de lusten en lasten van zo’n project gelijkmatig over het gebied te verdelen.’

Nieuw ordeningsprincipe

Een belangrijk inzicht betreft een nieuw ordeningsprincipe: gewonnen energie moet op die plek, op dat moment en die vorm gebruikt worden. Want, zo stellen Streng en Van

Nispen, bij elke conversie, bij elk transport, bij elke vorm van opslag gaat energie verloren. ‘Die energieverstopping heeft een ruimtelijke weerslag door conversiestations, onderstations, kabels en leidingen, hubs en ga zo maar door.’ Ze pleiten er dan ook voor om het zogenoemde nabijheid-beginsel een prominente plek te geven in het afwegingskader waarmee bepaald wordt waar welke functies een plek krijgen.

Dat vindt ook Charles Aangenendt die in programma MooiNL werkt aan grootschalige bedrijventerreinen. ‘Ik zie dat datacentra en grote logistieke bedrijven als vanzelf plekken opzoeken waar de energie al is of gaat komen. Het is inmiddels een vestigingsfactor van formaat, ook omdat er sprake is van schaarste.’

Van Nispen: ‘En daarmee dus ook een ordenend principe, want als provincies geen gehoor geven aan wat deze bedrijven graag willen raakt onze economische ontwikkeling belemmerd.’

Afwegen in samenhang

Gaat dat niet voorbij aan de vraag of al die logistieke ‘dozen’ wel op de juiste plekken belanden? ‘Dat is absoluut een relevante vraag’, antwoordt Aangenendt. ‘Neem de Oostpolder in Groningen. Vanuit landschappelijk oogpunt zijn grote bedrijfsgebouwen daar onwenselijk, maar er komt straks wel een aanlandpunt voor de windparken op zee. Dus welke afweging maak je dan?’

Streng haakt in: ‘We moeten energie niet langer zien als een aparte opgave die op een gebied afkomt, maar als onderdeel van een gevarieerde mix van functies die in het landschap een plek hebben. Voor elk gebied dienen we op basis van bodem- en watercondities en landschappelijke omstandigheden te bepalen wat wel en niet werkt.’

Windpark Krammer, Zeeland

Dan naar het andere thema dat Streng in de quickscan bekeek en waar Aangenendt al even naar verwees: grootschalige bedrijfsvestigingen en circulaire werkplekken, zeg maar terreinen waar ‘uitgaande en ingaande stromen niet gescheiden zijn, maar met elkaar verband houden’. ‘En dat uit zich op allerlei manieren’, legt Streng uit. ‘Het kan gaan om chemische complexen waar alternatieve grondstoffen doorheen gaan, maar ook om de plaatselijke kringloopwinkel.’

Om grip te krijgen op dit thema is gebruik gemaakt van een door bureau Bura en Vereniging Deltametropool ontwikkelde categorisering in verschillende typen werk- en gebiedsmilieus. Zoals de ‘logistieke landgoederen’ en hoe deze bedrijfsomgevingen een maatschappelijke waarde kunnen krijgen – door bijvoorbeeld de aanleg van fietspaden of de vestiging van een restaurant. Streng: ‘Ook hier gaat het om de verevening op collectieve schaal van private lusten, bijvoorbeeld via parkmanagement.’ Aangenendt: ‘Met provincies maken we al afspraken over hoe we de juiste bedrijven op de juiste plek krijgen.’

Economie in 2050: bezinning vereist

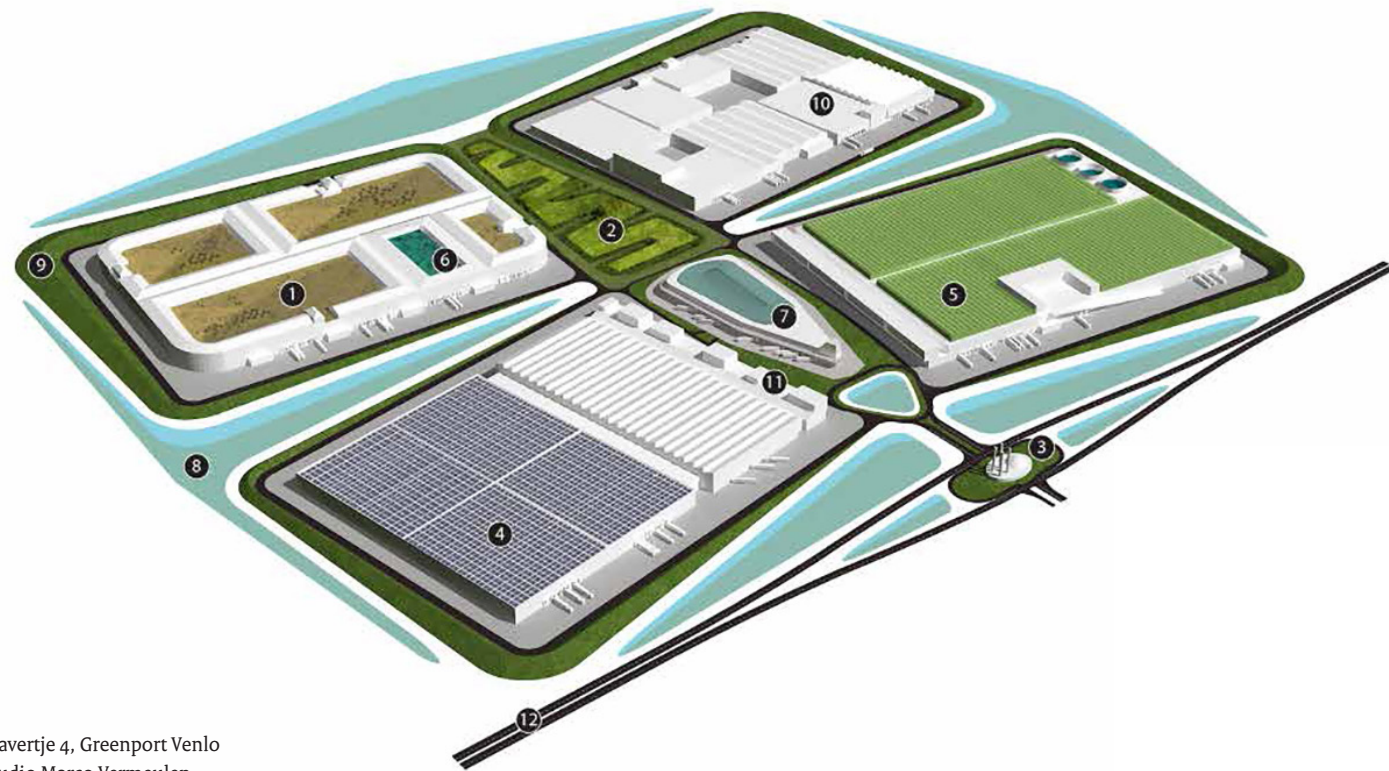
Een ander type is het ‘do-district’, waar productie-omgevingen worden gecombineerd met stedelijke functies. Op de Schievoevers in Delft gebeurt dit al, onder meer door de invoering van geluidcontouren die 16 uur gelden.

Daardoor is het 's nachts stil, maar zijn in het weekend – als de bedrijven dicht zijn – vergunningen voor een festival of andere stedelijke evenementen makkelijker te verlenen. De hamvraag over welke economie we in 2050 willen zijn ligt volgens Aangenendt evenwel onvoldoende op tafel. 'Van de trits bezinnen-benutten-clusteren houden we ons vooral bezig met de laatste twee. Maar aan bezinnen komen we nauwelijks toe. Dus als we circulair willen zijn, als we voor brede welvaart gaan – wat betekent dat dan voor de economie, voor ons verdienvermogen, voor ons werk?'

Tot slot de vraag wat met de bevindingen uit de quickscan gebeurt. Van Nispen: 'Het is de bedoeling om ze te vertalen naar inrichtingsconcepten, handelingsperspectieven en instrumenten waar mensen in de praktijk mee verder kunnen.' Dat klinkt mooi, maar moeten sommige inzichten – zoals het nabijheidsdenken of het zorgen voor maatschappelijke waarde bij nieuwe bedrijventerreinen – niet gewoon hard

beleid worden? 'Het is ondenkbaar dat we vernieuwende inrichtingsconcepten kunnen voorschrijven', antwoord Aangenendt. 'Door goede voorbeelden te tonen en nieuwe instrumenten te ontwikkelen, kunnen we partijen verleiden om zelf te komen met slimme oplossingen voor efficiënt, zorgvuldig en meervoudig ruimtegebruik.'

Streng: 'Wat helpt is dat de term ruimtelijke kwaliteit een bredere betekenis heeft gekregen. Het gaat niet langer om mooi of lelijk, maar over wat we als samenleving waardevol en belangrijk vinden. Het gaat over hoe opgaven verbonden worden, hoe we verspilling tegenaan, hoe we onze leefomgeving inrichten. Dat vraagt om een ander denkproces, weg van het alleen maar inpassen van een zonnepark of datacentrum.' Van Nispen knikt: 'Ruimtelijke kwaliteit biedt zo een opening, want wie wil dat nu niet? Zo krijgen we én projecten gerealiseerd én een goede ruimtelijke inrichting voor mekaar.'

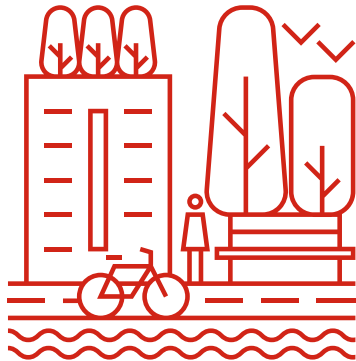

Klavertje 4, Greenport Venlo
Studio Marco Vermeulen

Lage Weide, Utrecht

Groen en Gezond Leven in de Stad

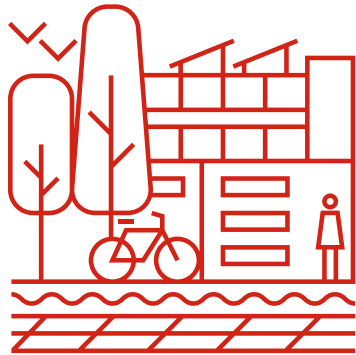

Opgaven: Groene en gezonde netwerken in de stad zijn een noodzakelijk element in het leefbaar houden van steden in de toekomst. Ruimte voor klimaatadaptatie, natuurinclusief bouwen, ecologische structuren, meer groen in de stad, ruimte voor lopen, fietsen, ontmoeten en ontspannen kunnen in deze netwerken gecombineerd worden.

Lessen: In de bestaande stad is de ruimte op straat en in de ondergrond beperkt. Niet alles past, en sommige ruimteclaims zijn harder dan andere. Duidelijke doelen stellen op stedelijk niveau en in projecten helpt. Bij het ontwerp van de openbare ruimte gaat het niet alleen om de aanlegkosten, maar ook om het beheer. Gemeentes zijn steeds meer op zoek naar vormen van beheer waar de direct omwonenden of eigenaren bij betrokken zijn.

Best practices in NL: Structuurversterking: Catharijnesingel, Utrecht. Gezonden bodem: Transvaalpark, Den Haag. Verduurzamen bestaande openbare ruimte in de stad: Waterplein, Rotterdam. Openbaar maken volkstuinen en sportparken: Sportpark Spieringhorn, Amsterdam. Het nieuwe straatprofiel in de gezonde stad: Rotterdam Groen! Particuliere & openbare ruimte: Nike EHQ Campus, Hilversum.

Woonwijken van de toekomst

Opgaven: De naoorlogse wijken zijn een groot deel van ons bebouwd gebied. Met een samenhangende aanpak kunnen we de leefomgevingskwaliteit een impuls geven, de woningen en openbare ruimte verduurzamen, woningen en voorzieningen toevoegen en de wijken toekomst- en levensloopbestendig maken.

Lessen: Een wijkgerichte aanpak begint vaak met een keuze voor sloop-nieuwbouw of renovatie. Verdichting door sloop-nieuwbouw kan de wijk levensloopbestendiger maken, met meer nieuwe type woonvormen, doorstroom- en herhuisvestingsmogelijkheden. Participatie van bewoners is hierbij noodzakelijk voor sociale cohesie en draagvlak. In geval van renovatie moet de verduurzaming van de woningen worden afgestemd op de energietransitie en systeemkeuzes in de wijk. Verduurzaming van de openbare ruimte staat of valt bij een gezonde en veilige buitenruimte die bewegen en ontmoeten stimuleert.

Best practices in NL: Bospolder Tussendijken 1910-1930. Jacob Geelbuurt, Amsterdam, 1953-1963. Palenstein, Zoetermeer, 1960-1970. Almere Haven Centrum- de Hoven, 1970-1980.

Hoogstedelijke knooppunten

Opgaven: Hoogstedelijke knooppunten zijn de eerste plek waar we zoeken voor de woningbouwopgave. Het grote vraagstuk is hier hoe we deze plekken ontwikkelen met kwaliteit: levendige delen van de stad met een grote mix aan functies en hoogwaardige kwaliteit van de openbare ruimte.

Lessen: Gebiedsontwikkeling en stationsontwikkeling vinden vaak naast elkaar plaats. Publiek en privaat vormen daarbij een duidelijk onderscheid. Met een samenhangende ontwikkeling kan de knoop een verbindend element in de stad zijn, waarbij voorzieningen zoals retail en parkeren zowel het station als de omliggende buurten dienen. Openbare ruimte is een belangrijke identiteitdrager, maar staat in de compacte knooppunten onder druk. Menselijke maat, afwisseling en herkenbaarheid zijn belangrijk.

Best practices in NL: Amsterdam Zuid: Hoogstedelijk werkgebied. Den Haag Centraal: Hoogstedelijk centrumgebied. Tilburg: Van eenzijdig naar alzijdig. Amersfoort Schothorst: Voorstation ontwikkelgebied. Groningen Europapark: Stadsrand met grote functie. Ede-Wageningen: Suburbane knoop.

Handelingsperspectieven op gebiedsniveau: Leefbare steden en regio's

In gesprek met Marleen de Ruiter (MooiNL) en Tess Broekmans (Urhahn)

In steden is veel werk aan de winkel. Naoorlogse wijken verdienen een opknapbeurt, openbare ruimtes moeten groener en ‘gezonder’ en rondom vervoersknooppunten verrijzen nieuwe stadswijken. Die puzzels zijn niet zomaar gelegd, blijkt uit de quickscan die stedenbouwkundige Tess Broekmans uitvoerde. ‘De uitdaging ligt in het verbinden van twee werelden: die van de ‘ov-machine’ – die hoe dan ook niet mag stilvallen – en het omliggende woon-werkgebied dat super openbaar is.’

‘We zijn benieuwd naar hoe in steden gewerkt wordt aan opgaven die wij hier in Den Haag van belang achten. Wij hebben het al snel over ‘het stapelen van vraagstukken’, maar rijmt dat wel met hoe in Nederland aan stedelijke vernieuwing gewerkt wordt?’ Aan het woord is Marleen de Ruiter, coördinator namens MooiNL van de quickscan over leefbare steden en regio's. ‘Door daar in zo’n quickscan een beeld van te schetsen, wordt duidelijk wat werkt en waar leemtes liggen.’

Beleid vs praktijk
Tess Broekmans – die de quickscan uitvoerde – herkent dit, maar formuleert het iets anders. ‘Ik merk als stedenbouwkundige dat ministeries een andere taal spreken dan die in de projecten van alledag gangbaar is. Daardoor is het lastig om politieke en beleidsmatige ambities – die zeker belangrijk zijn – te verankeren in de stedenbouwkundige praktijk. Deze quickscan legt daarvan iets bloot: waar lopen steden tegenaan en wat kan de overheid bijdragen om dat in het vervolg te voorkomen of te verbeteren.’
De Ruiter knikt: ‘Het lastige is dat je niet op de stoel van steden wil gaan zitten. Dus ik hoop vooral dat de quickscan ons leert waar we knelpunten weg moeten nemen en waar we meer een ondersteunende rol moeten aannemen.’

Marleen de Ruiter
Coördinator Steden & regio's

De Ruiter voerde intern heel wat overleg over welke drie thema's in de quickscan centraal moesten staan. ‘Het was mijn bedoeling om onderwerpen of opgaven te nemen die in het hele land spelen. Gezondheid, de vernieuwing van naoorlogse wijken, knooppuntontwikkeling – daar is men in veel steden al mee bezig en binnen die onderwerpen komen veel zaken samen.’ Broekmans meent dat een vierde thema ontbreekt. ‘De transformatie van oude werkgebieden tot gemengde stadsmilieus is een relevant vraagstuk. Die zit niet in de knooppunten, en ook niet in de quickscan over circulaire economie. Ik hoop dat dit thema in een volgende ronde wel aandacht krijgt.’

De Ruiter deelt die hoop: ‘Binnenkort gaat een coördinator aan de slag met het opzetten van een alliantie voor het MooiNL-thema Circulaire werklocaties in steden. Er lopen al veel initiatieven, onder meer via Citydeal Circulaire Stad. De kennis en agenda van dat netwerk koppelen we graag aan onze ontwerpend onderzoeken.’

Tess Broekmans
Urhahn

Schedeldoekshaven, Den Haag

‘Knooppunten zijn geen eilanden. De komst van voorzieningen in en rondom een station mag er niet toe leiden dat in de omliggende buurten dagelijkse voorzieningen verdwijnen.’

Groene en gezonde stad: scherpe keuzes

Het eerste thema – de groene en gezonde stad – kent vele gezichten. Het gaat om klimaatadaptatie, natuur en aspecten als gezondheid en geluk. Broekmans ontdekte dat dit scherpe keuzes vergt. ‘Die uiteenlopende thema’s zijn van verschillende ordes van grootte. Een beter fietspad om naar je werk te gaan is tastbaar en vrij makkelijk uit te voeren. Maar klimaatmaatregelen omdat anders “de planeet vergaat” is voor velen een ver-van-hun-bed-show. Zulke korte- en lange-termijninterventies zijn dan ook niet altijd verenigbaar.’

Wat in ieder geval moet gebeuren, zo leerde Broekmans, is het terugdringen van de auto uit het straatbeeld – zowel de rijdende als de geparkeerde. Ondanks brede steun voor deze opvatting, is de auto nog altijd een van onze voornaamste verworvenheden waar we niet zomaar afscheid van nemen. De vraag is bovendien welke alternatieven denkbaar zijn om de auto weg te nemen en de aanleg van groene straten mogelijk te maken. ‘Vooral bij sociale woningbouw is dat een breekpunt’, zegt Broekmans. ‘De bouw van parkeervoorzieningen is immers niet bepaald gratis – en als het te duur wordt kan dat zomaar ten koste gaan van andere kwaliteiten. We moeten hoe dan ook inzetten op goed openbaar vervoer, deelauto’s en dubbel ruimtegebruik.’

Kansen

De Ruiter concludeert dat ook kortetermijnmaatregelen onderling kunnen botsen. Op het Transvaalplein in Den Haag is een warmtenet onder het plein moeilijk te combineren met klimaatmaatregelen of de aanplant van bomen. Broekmans: ‘Omdat ontmoetingen op dit plein vooral aan de randen plaatsvinden, liggen in het middengebied wel allerlei kansen voor vernieuwing en verduurzaming.’

Voor Broekmans sprong de casus Spieringhorn eruit, een Amsterdams sportterrein dat een stadspark moet worden. Op papier klinkt dit simpel: als de hekken rondom dit groengebied maar verdwijnen heb je als vanzelf een park. Maar zo werkt het natuurlijk niet. Wat vraagt dit van de voetbalverenigingen – raken zij nu medeverantwoordelijk voor een publiek vraagstuk? Wat zijn de gevolgen voor het beheer? En als het uiteindelijk niet lukt, wat betekent dat dan voor de groenvoorziening in de hele wijk?

In dat verband vindt De Ruiter de Nikecampus in Hilversum een inspirerend voorbeeld. Hier nam een bedrijf de inrichting en het beheer van de openbare ruimte op zich. De kwaliteit is hoog en het publieke karakter gewaarborgd. Broekmans: ‘Dat laatste is dus wel van belang. Je wil niet dat er op een gegeven moment hekken om zo’n aantrekkelijke verblijf- en ontmoetingsplek komen te staan.’

Knooppuntontwikkeling: belangen verbinden

Dan de analyse van het complexe thema van knooppuntontwikkeling, voor Broekmans een eyeopener. ‘Eerst dacht ik dat dit soort opgaven over dichtheden gingen, over het maximaal benutten van het ov-netwerk. Maar ik zie nu in dat de uitdaging vooral ligt in het verbinden van twee werelden: die van de ‘ov-machine’ – die hoe dan ook niet mag stilvallen – en het omliggende woon-werkgebied dat super openbaar is. Hoe verbind je die belangen, van goede mobiliteit, van bewoners, bezoekers en bedrijven.’

Rond station Ede-Wageningen ziet Broekmans die werelden langs elkaar heen bewegen. ‘Daar hebben ze bij het nieuwe treinstation een parkeergarage gepland, terwijl in de nieuwe wijk ernaast ook parkeergarages komen. Het blijkt dus lastig om dit op elkaar af te stemmen, optimaal is het in ieder geval niet.’

Voorbeelden van hoe die verwerving wel kan zag ze in Groningen – waar op station Europapark ov-poortjes zijn vervangen door een golvend maaiveld –, op het Parijse station Clichy Batignolles waar winkelcentrum, maaiveld en metrohalte prachtig geïntegreerd zijn, en in Tilburg waar de nieuwe bibliotheek twee functies vervult: als een publieke plek voor de Tilburgers, maar ook als een plek waar reizigers elkaar ontmoeten, overleggen of werken. De Ruiter knikt: ‘Knooppunten zijn geen eilanden. De komst van voorzieningen in en rondom een station mag er niet toe leiden dat in de omliggende buurten dagelijkse voorzieningen verdwijnen.’

Ook een aandachtspunt: de herkenbaarheid en eigenheid van grootschalige knooppuntontwikkelingen. ‘Hoe geweldig is het als je niet aankomt in een anonieme terminal, maar dat je direct weet waar je bent’, zegt Broekmans. ‘Dat zit ’m in de inrichting, in de winkels, in erfgoed. Maar ook in een warm welkom, zoals in Doetinchem waar de fietsverhuurder koffie schenkt.’

‘Er is vergrijzing, huishoudens worden kleiner – hoe pakken we met een ruimtelijke en stedenbouwkundige bril sociale vraagstukken aan?’

Naoorlogse wijken: klaarstomen voor de toekomst

Tot slot de naoorlogse wijken en hoe we die klaarstomen voor de toekomst. De nadruk ligt wat Broekmans betreft op verduurzaming – van zowel het vastgoed als de openbare ruimte als de gemeenschap die er woont. ‘Het gaat dus om isolatie en watermaatregelen op straat. Maar ook over de vraag of wijken nog passen bij de behoeften en verlangens van de mensen die er wonen. Er is vergrijzing, huishoudens worden kleiner – hoe pakken we met een ruimtelijke en stedenbouwkundige bril sociale vraagstukken aan?’

Broekmans en De Ruiter verwijzen naar Bospolder Tussendijken, overigens een vooroorlogse wijk. Voor de vernieuwing van deze Rotterdamse buurt is de energietransitie in verband gebracht met sociale problemen op het vlak van schuldsanering, werkloosheid, zorg en opvoeding. De aanpak is gestoeld op een intensieve samenwerking tussen overheid, bewoners, kennisinstellingen en bedrijven. Hun devies: door samen te werken lukt het pas echt om impact te hebben. Broekmans las over de open oproep aan iedereen om met verrassende plannen voor een ‘veerkrachtige wijk’ te komen, en raakte overtuigd. ‘Zo’n compleet andere vorm van samenwerking en participatie leidt tot een mensgerichte aanpak waarbij sociale kwesties dus gekoppeld zijn aan fysieke opgaven, zoals de aanleg van een warmtenet. Dat het ze dan ook nog lukt om kapitaalkrachtige partijen aan te trekken voor de financiering van projecten, is helemaal geweldig.’

Excel versus sociale en ecologische waarden

De Ruiter leerde hoe belangrijk het is om de keuze tussen sloop-nieuwbouw of renovatie goed te onderbouwen. ‘Dat mag eigenlijk niet meer gebaseerd zijn op kostenberekeningen in excel. Dit besluit moet gestoeld zijn op inhoudelijke argumenten, over erfgoed, hergebruik van materialen, gemeenschapszin en het aanhaken bij geplande werkzaamheden.’

Omdat De Ruiter door de quickscan een beter beeld heeft van wat al die hoge ambities betekenen voor steden, wil ze de komende tijd in gesprek gaan met ontwerpers, beleidsmakers en bestuurders. Broekmans geeft haar nog een tip: ‘We moeten niet uit het oog verliezen dat overal mensen wonen en samenleven en dat zij zich moeten verhouden tot die transitie. Hoe zorg je dat ze meedoen, dat ze aanhaken, dat die transitie leiden tot gedragsverandering? Als je dat goed organiseert voorkom je tal van rechtszaken en weerstand. Ik wist dit natuurlijk wel, maar de quickscan heeft dit nog maar eens duidelijk gemaakt.’

De ruimtelijke programma's in samenhang: nieuwe Nota Ruimte, NOVEX en Mooi Nederland

In mei 2022 ging de Ruimtelijke Ordeningsbrief van de minister voor VRO naar de Tweede Kamer; de eerste stappen naar het hernemen van nationale regie op de ruimte zijn gezet. De programma's NOVEX en MooiNL vormen samen met de nationale programma's input voor de nieuwe Nota Ruimte.

Programma's en producten

Vanuit het **programma NOVEX** wordt gewerkt aan gebieds-gerichte inpassing van ruimtelijke opgaven. Provincies zijn gevraagd in oktober 2023 een **ruimtelijk voorstel** in te dienen waarin de nationale ruimtelijke opgaven, samen met de provinciale opgaven zijn ingepast. Zowel in woord als in beeld. Concreet voor 2030, abstracter voor 2050 en schetsmatig voor 2100. Daarnaast werken Rijk en regio samen aan gebiedsgerichte ontwikkelperspectieven in de **NOVEX-gebieden**, waar de opgaven het meest complex zijn en/of stapelen. Deze ontwikkelperspectieven maken deel uit van de ruimtelijke voorstellen die eind 2023 leiden tot afspraken met het Rijk in **ruimtelijke arrangementen**.

In het **programma Mooi NL** ligt de nadruk op ruimtelijke kwaliteit, vanuit gebruikswaarde (praktische te gebruiken), belevingswaarde (fijn om te verblijven) en toekomstwaarde (duurzaam ingericht). Doel: samen komen tot een duurzaam, robuust en mooi Nederland, een land dat we met trots kunnen nalaten aan de generaties na ons. Het programma inspireert, verkent opties, zet ontwerpkracht in, toetst in dialoog en biedt concrete (thematische) handelingsperspectieven. Dit gebeurt onder meer via **stel-dat-verkenningen** voor de belangrijkste nationale keuzes. Op hoofdlijnen en vanuit verschillende gezichtspunten. We brengen deze keuzes in beeld voor een specifieke opgave en de consequenties daarvan op de ruimtelijke inrichting van Nederland en de andere ruimtelijke opgaven. Om deze vervolgens ook als bouwstenen te benutten voor meer **integrale toekomstbeelden voor Nederland in 2030, 2050 en 2100**.

Deze (tussen)producten uit NOVEX en Mooi NL vormen, samen met de nationale programma's vanuit IenW, EZK, LNV, OCW, VWS en Defensie, input voor de **nieuwe Nota Ruimte**. Deze zal de huidige Nationale Omgevingsvisie vervangen. Plan is dat de Nota Ruimte antwoorden biedt op de grote opgaven en transities om de verbouwing van ons land de komende jaren vorm en richting te kunnen geven. Dit vraagt om stevige beleidskeuzes en een stevigere en uitvoeringsgerichte status. Voor de zomer wordt een **contourennotitie** opgeleverd, waarover breed het gesprek met stakeholders zal worden

gevoerd. Veel van de keuzes worden verder uitgewerkt in **andere Nationale Programma's**. We organiseren een sterke samenhang tussen de uitwerking in de Nationale Programma's en de drie ruimtelijke programma's. Waar NOVEX de poortfunctie vervult richting de medeoverheden vervult Nota Ruimte die naar de interdepartementale programma's. Mooi NL gaat hierin mee en werkt thematisch in allianties met zowel departementen als andere overheden, ontwerpers en maatschappelijke organisaties.

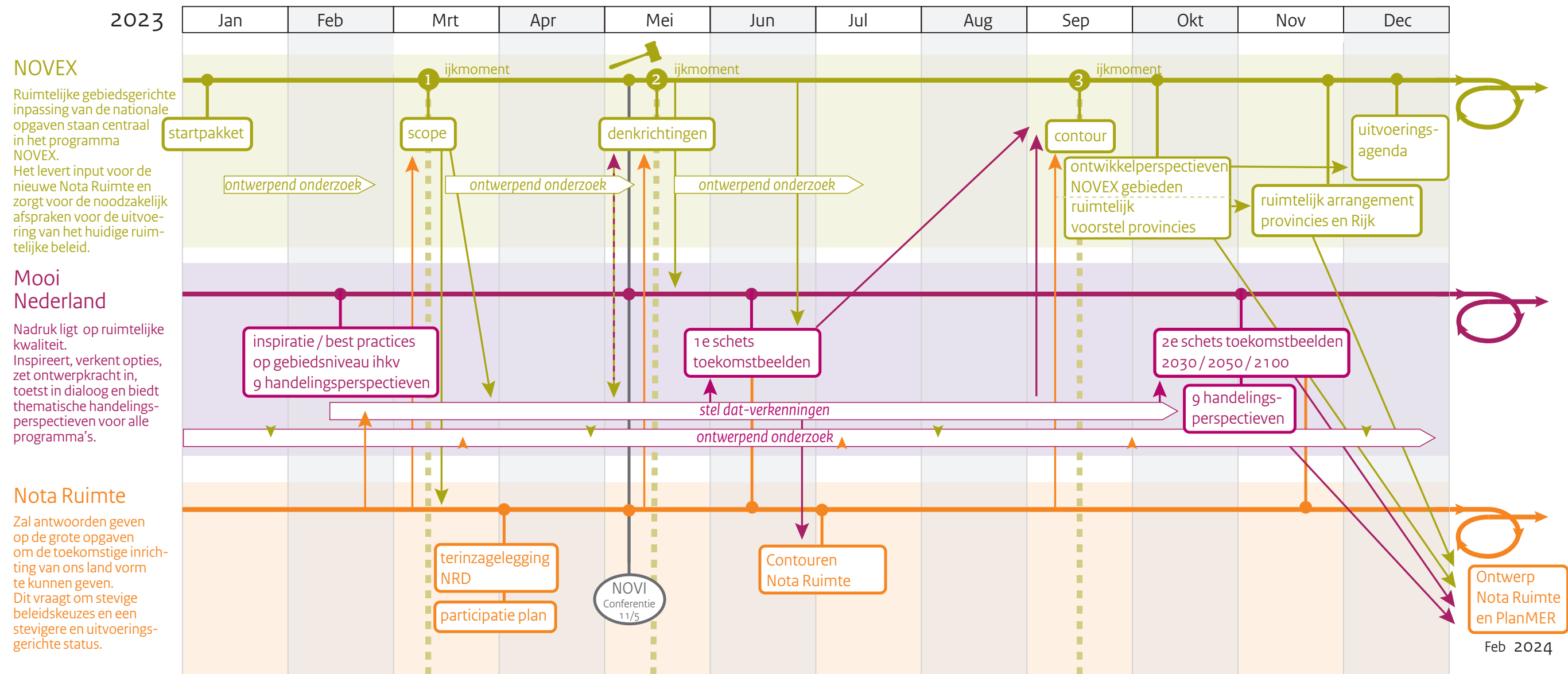
Samenhang

De stel-dat-verkenningen zorgen voor een inhoudelijk gesprek over de te maken keuzes en worden benut voor de contourennotitie van de Nota Ruimte die ingaat op 'welke vragen willen we in beleid gaan vatten'. Ze zijn daarnaast behulpzaam bij het verder vormgeven aan andere Nationale Programma's. Ook leveren ze input voor de toekomstbeelden, die onder meer functioneren als de 3 varianten voor de Notitie Reikwijdte en Detailniveau (NRD) en voor de PlanMER voor de Nota Ruimte.

Inzichten uit verkenningen en toekomstbeelden zijn bedoeld om tijdens de ijkmomenten te inspireren als het Rijk en provincies de voortgang van de ruimtelijke voorstellen bespreken. De ruimtelijke voorstellen vanuit de provincies vormen op hun beurt weer belangrijke input voor het beleidskeuzes in de (ontwerp) Nota Ruimte en helpen om kaartmateriaal te maken voor 2030 (concreet), 2050 (schematisch) en 2100 (abstract). De provinciale arrangementen leiden tot belangrijke input voor de Nota Ruimte. Hopelijk al voor het ontwerp, in ieder geval voor de definitieve Nota Ruimte.

Op deze manier kunnen alle departementen, provincies en andere medeoverheden inhoudelijk meesturen op de verbouwing van Nederland. Want dat kan alleen succesvol zijn als we daarin samenwerken. Hoe maatschappelijke organisaties, kennisinstellingen en burgers worden betrokken, zal onder meer worden beschreven in het participatieplan voor de Nota Ruimte. Daarnaast zet MooiNL in op samenwerking in allianties op diverse thema's en op een maatschappelijke dialoog op basis van verbeelding.

Adaptieve planning en schematische samenhang van programma's NOVEX, Mooi Nederland en Nota Ruimte in 2023

Meet-up Growing Green Cities in The Natural Pavilion op de Floriade 2022

colofon

Interviews op pagina 17, 23 en 29: **Mark Hendriks**
Interview op pagina's 10: **Marc Mijer**
Redactie, coördinatie & artikel op pagina 6: **Renson van Tilborg (MooiNL)**
Ontwerp en realisatie: **Mattmo Creative**
Portretten: **Maarten Claassen Illustraties**
Uitgave: **Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, programma MooiNL (Directie Ruimtelijke Ontwikkeling, afdeling Ruimtelijke Kwaliteit)**

Beelden

p. 13 Tapijnkazerne, **Ronald Tillenman**
p. 14 Stapelkaarten: **BVR Adviseurs Ruimtelijke Ontwikkeling**
p. 15 Stapelkaarten: **BVR Adviseurs Ruimtelijke Ontwikkeling**
p. 18 Pilot Landschapsinclusieve Landbouw, Salland, **Polyferm landscape architects**
p. 19 **BOOM Landscape i.s.m. de Natuurverdubbelers**
P. 26 Klavertje 4, Greenport Venlo, **Studio Marco Vermeulen**

Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

MOOI NL

Op naar een
duurzaam,
robuust en mooi
Nederland

